

ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների դոկտոր,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ*

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶԻՆԱԿԱՆ ՈՒԺԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ՎՃՌՈՐՈՇ ՓՈԻԼԸ. ՀԱՅ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ (1917 Թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ)**

1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը դարակազմիկ ու շրջադարձային փոփոխությունների սկիզբ էր կանխորոշում:

Անդրկովկասի քաղաքական վերնախավն ի դեմս Կոմիսարիատի իշխանության, սկզբից նեթ ու հետևողական կերպով իրականացնում էր երկրամասը բոլշևիկացած Ռուսաստանից անջատելու քաղաքականություն: Իշխանության ձևավորման գործընթացին զուգահեռ Անդրկովկասում նոր բովանդակությամբ բարձրացավ ազգային ինքնակազմակերպման խնդիրը: Ազգային գործոնի դերի բարձրացման և երկրամասում ազգային համերաշխություն հաստատելու ճանապարհով սոցիալիստական կուսակցությունների կողմից փորձ էր արվում ազգային տեսակետից «կազմակերպված» Անդրկովկասը հակադրել խորհրդայնացված Ռուսաստանին: Ազգային տարանջատումը, բոլշևիկից հեռանալը Կովկասում գնահատվում էր որպես Սահմանադիր ժողովին ձգտող պետականամետ և «սպիտակ» Ռուսաստանի ժողովրդավարությանն աջակցող առաջնային գործոն:

Կոմիսարիատի պաշտոնական, կուսակցական տեսակետն ընդհանուր առմամբ հանգում էր նրան, որ Սահմանադիր ժողովին պետք է ներկայանալ պատրաստի, համաձայնեցված նախագծով, որը կքննարկվեր համառուսաստանյան դաշնային հանրապետության շահերի տեսանկյունից: Այդ իմաստով բարձր էր գնահատվում երկրամասի գլխավոր ժողովուրդների ազգային համագումարների դերը, որոնք ի վիճակի էին լուծել առկա ազգային ու ազգամիջյան հիմնահարցերն ու տարաձայնությունները:

Անդրկովկասի համար կենսական ու հրատապ հիմնախնդիրը շարունակում էր մնալ կովկասյան ռազմաճակատի պաշտպանության ու դրա հարակից հարցերի ամբողջությունը. այն առավել սուր էր հայության համար, ինչը հանգում էր շուտափույթ կերպով ու ամեն գնալով հայկական զինուժի ձևավորմանը:

1917 թ. նոյեմբեր - 1918 թ. փետրվար ժամանակահատվածում Երևանի նահանգում ձևավորվում են և գործում ազգային մի շարք մարմիններ, այդ

թվում՝ Երևանի նահանգի ազգային խորհուրդը, նրան կից՝ Ապահովության կամ Հատուկ կոմիտեն, Արևմտահայերի ազգային խորհուրդը, Հայ զինվորական միությունը (Երևանի զինվորական խորհրդի գործադիր կոմիտեն):

Ժամանակագրական առումով Հայ զինվորական միությունը ձևավորվել է առաջինը՝ նոյեմբերի վերջին: Բացի իր առջև կանգնած կենսական, անմիջական խնդիրների քննարկումից, այդ մարմինը Անդրկովկասի հայ իրականության մեջ առաջին ազգային կառույցն էր, որ անմիջապես արձագանքեց նաև երկրամասային իշխանության և զինադադարի հրատապ հարցերին: Ազգային զինվորական համագումար հրավիրելու գլխավոր դրդապատճառն, իհարկե, բոլշևիկյան հեղաշրջման հետևանքով Կովկասյան բանակի կազմալուծման գործընթացն էր, ազգային գորաբանակի ձևավորումը, ինչպես նաև անդրկովկասյան կառավարության ստեղծումը:

Նոյեմբերի 11-ին (24) «Հորիզոն» ծանուցում էր, որ նոյեմբերի 20-ին Երևանում բացվելու է «Հայ զինվորական համագումարը»⁸: Նախաձեռնությունը պատկանում էր Հայ զինվորական միության կենտրոնական կոմիտեին:

Համառոտ լուսաբանենք համազգային զինվորական այդ կառույցի նախապատմությունը: 1917 թ. ապրիլին Ռուսաստանի Ժամանակավոր կառավարությունը հրապարակեց «Բանակի ազգայնացման հիմնական դրույթները» օրենքը: Ռազմաճակատներում հաջողության հասնելու, ինչպես նաև հուլիսից հետո բոլշևիզմի դեմ վստահելի ռազմական հենարանի ձևավորման նպատակով, անհրաժեշտ էր համարվում բանակի վերակազմավորումը, որի հիմքում դրվելու էր ազգային-տարածքային միասնության սկզբունքը, այլ խոսքով՝ ազգայնացումը: 1917 թ. մայիսի վերջին կազմակերպվեց ռուսաստանյան բանակում ծառայող հայ զինվորականությունը: Պետրոգրադում կայացած ճակատային պատգամավորների համագումարի (մայիսի 12-17) մասնակից հայ սպաներն ու զինվորները իրենց ժողովում որոշեցին հիմնել համահայկական զինվորական կազմակերպություն: Մայիսի 22-ին, փոխզնդապետ Հ. Տիգրանյանի ու Ն. Մելիք-Փարսադանյանի և սոցիալիստ-հեղափոխական Պ. Լևոնյանի ջանքերով Պետրոգրադում ստեղծվեց Հայկական զինվորական հանձնաժողովը, որի նախագահ դարձավ Գերագույն շտաբի գեներալ-մայոր Լ. Տիգրանյանը: Հանձնաժողովի նպատակն էր համախմբել ռուսական բանակում եղած մոտ 120 հազար հայ զինվորներին, նրանց կենտրոնացնելով Կովկասյան ռազմաճակատում, կազմավորել հայկական բանակային կորպուս⁹: «Համահայկական ռազմական լիգայի կանոնադրությունը» առաջնահերթ էր համարում հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պաշտպանությունը, Ռուսաստանի և

⁸ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, 11 նոյեմբերի:

⁹ Տե՛ս հանգամանորեն, Մելիքյան Վ. Հ., 1997, 276-287:

⁹ Kayaloff J., 1973, 90.

նրա դաշնակիցների հաղթանակին նպաստելը, պատերազմի ավարտից հետո Արևմտյան Հայաստանում հայկական պետականության վերականգնմանն աջակցելու գործը: Լիգայի խորհուրդը և Գլխավոր կոմիտեն պետք է աշխատեին Պետրոգրադում, իսկ երկու կենտրոնական կոմիտեները տեղակայվելու էին Թիֆլիսում, երկրորդը՝ Լոնդոնում կամ Փարիզում¹⁰: Այդ նպատակով Լ. Տիգրանյանի կողմից կազմված զեկուցագիրը մայիսի 25-ին դրվեց Պետրոգրադի Հայկական կոմիտեի քննարկմանը և հավանության արժանացավ: Հայկական կոմիտեի նախագահ պատմաբան Ն. Ադոնցը և նրա անդամ Հ. Զավրիյանը մտան զինվորական հանձնաժողովի կազմի մեջ: Համատեղ նիստում ընտրվեց նաև մի պատգամավորություն, որը պետք է զեկուցագիր ներկայացնեի ռազմաժողովային մինիստր Ա. Կերենսկիին¹¹: Պատգամավորությունը, որին միացավ նաև կառավարության Կովկասյան գործերով կոմիսարի օգնական Գ. Եվանգուլյանը, մայիսի 31-ին Ա. Կերենսկիին հանձնեց նշված զեկուցագիրը, որը արժանացավ վերջինիս հավանությանը: Սակայն, հունիսի 1-ին Ն. Ադոնցը՝ հանձնաժողովի անդամների համար անսպասելի կերպով դրեց այդ կազմակերպության լուծարման հարցը: Հիմնավորումն այն էր, որ հանձնաժողովը կատարել է իր առջև դրված գլխավոր խնդիրը՝ զեկուցագրի մշակումը և Ա. Կերենսկիի կողմից հավանության ձեռք բերումը: Հակառակ Լ. Տիգրանյանի, Ն. Մելիք-Փարսադանյանի, Լ. Աթաբեկյանի և այլոց առարկություններին, Պետրոգրադի Հայկական զինվորական հանձնաժողովը լուծարվեց¹²:

Հայկական ազգային զինուժի կազմակերպման և նրա ղեկավար մարմինը դարձավ 1917 թ. մայիսի վերջին Թիֆլիսում ստեղծված Հայ զինվորական միությունը (ՀԶՄ)¹³: Ստ. Թովչյանի՝ վկայությամբ «այն կազմվել էր դրսի և տեղական հայկական գորամասերի ընտրյալներից, հայկական գնդերի ներկայացուցիչներից, հայ կամավորական խմբերի պետերից և Ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչներից: Իր նախագիծ-կանոնադրության մեջ ՀԶՄ կոչ էր անում ամբողջ հայ զինվորականությանը միանալ՝ կազմակերպված պաշտպանելու հեղափոխությունն ու հայրենիքը: Այն գտնում էր, որ Կովկասյան ճակատի անհաջողությունն ու ճեղքումը ինքնաստիքյան աննկարագրելի արհավիրքներով սպառնալու է մեզ»¹⁴: ՀԶՄ գործադիր մարմնի՝ կենտրոնական կոմիտեի կազմի մեջ մտան Ա. Շահմազյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, կապիտան Ն. Աբազյանը, Լ. Փիրալյանը, Գ. Տեր-Օհանյանը, Մ. Պապաջանյանը, Տ. Բեկզադյանը, Հ. Բեկզադյանը, Տ. Անիյանը:

¹⁰ Նազարյան Ա., 1999, 98:

¹¹ Kayaloff J., 1973, 91-92:

¹² Նույն տեղում, 92-93:

¹³ Մելիքյան Վ. Հ., 1997, 284:

* Սարդարապատի ճակատամարտում 5-րդ «Մահապարտներ» գնդի ղեկավարներից:

¹⁴ «Հորիզոն», 1917, 19 նոյեմբերի:

՝ «Հորիզոն»-ի հոդվածի հեղինակ Ստեփան Թովչյանը ԿԿ-ի նախագահ հիշատակում է Ռուբենին:

ՀԶՄ կենտրոնական կոմիտեի նախագահ ընտրվեց Արսեն Շահմազյանը՝ 1917 թ. նոյեմբերի 20-ին (դեկտեմբերի 3) Երևանի քաղաքային Դումայի դահլիճում բացվեց Հայ զինվորական համագումարի խորհրդակցական նիստը: Այն բացեց Թիֆլիսի ՀԶՄ կենտրոնական կոմիտեի նախագահ, պորուչիկ Ա. Շահմազյանը: Այստեղ ներկա էին պատգամավորների մեծ մասը, Թիֆլիսի վարչության անդամները, ինչպես նաև Հայոց ազգային խորհրդի զնվորական բաժանմունքի անդամները: Եղան առաջարկներ համագումարի նախագահության թվի և կազմի վերաբերյալ, ձայների մեծամասնությամբ անցավ չորս համանախագահների և հինգ քարտուղարների առաջարկը¹⁵: Որոշվեց ողջունի ճառեր արտասանելու համար ելույթներ թույլ տալ նաև հարևան ազգերի ներկայացուցիչներին, իսկ կուսակցություններին՝ արգելել: Նպատակը՝ ազգային զինուժը անհարկի քաղաքականացումից զերծ պահելու մեջ էր կայանում:

Համագումար հրավիրելու գլխավոր մտահոգությունը կայանում էր նրանում, որպեսզի բոլշևիկյան հեղաշրջման և հողի ու խաղաղության հռչակագրերի հետևանքով դասալքող և բոլշևիկացող Կովկասյան բանակի զորամասերին հակադրել ազգային զինուժի այլընտրանքը: «Ամբոխը հալատում է բոլշևիզմին, - տազնապ էր հայտնում ՀՀԴ մարմին «Ձանգ» թերթը, - որի սնանկությունը այսօր չէ վաղը երևան կըգայ: Այն ժամանակ կը տիրէ կատարեալ անիշխանությունը և անբարոյացումը: Ահա այս վայրկյանի համար հարկաւոր է կազմակերպւած մի կուռ բանակ, զիտակից և հայրենասէր: Մեր հայ զինուորութիւնը չի կարող տարւել նոյն ճանապարհով, որով գնում է ռուս զինուորութիւնը: Մեր դիմաց կանգնած է տաճիկ կառաւարութիւնը, որը ակընդէտ սպասում է այն վայրկեանին, երբ կարող կըլինի ոչնչացնել նաև Կովկասի հայութիւնը»¹⁶: Առանձնահատուկ կերպով ընդ-

¹⁵ 1905 թ. Արսեն Շահմազյանը ուղարկվում է Գանձակ՝ Համագասպի հետ մասնակցելու 1905-1907 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների պատճառով վտանգված շրջանի ինքնապաշտպանությանը, անցնում է Ձանգեզուր, ապա հրավիրվում է Ներսիսյան դպրոց, որպես նկարչության և ձեռնարվեստի ուսուցիչ: Առաջինն էր, որ հայկական դպրոցում ներմուծել է ամերիկյան համակարգ: 1907 թ. «Դաշնակցության գործով» ձերբակալվում է, ազատվելուց հետո կրկին անցնում է ուսուցչության Ներսիսյան և Հովնանյան դպրոցներում: 1909 թ. բանտարկվում է, արքայազնի, ազատվում է 1912 թ. և վերադառնում է Կովկաս: 1915 թ. Ռոստոմի մի քանի դիմումներից հետո, Ա. Շահմազյանը դառնում է կամավորական 4-րդ գնդի 2-րդ վաշտի պետը: Ջնինի ճակատամարտի համար ստանում է Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի շքանշան, իսկ Ոստանի ճակատամարտի համար պարգևատրվում է Գեորգիևյան 4-րդ աստիճանի խաչով: 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ծառայում է 216-րդ գնդում (գնդի կոմիտեի նախագահ), ուղարկվում է 66-րդ դիվիզիայի կոմիտե, երկու շաբաթ նախագահելուց հետո ընտրվում է Պետրոգրադի զինվորական համագումարի պատգամավոր: Վերադառնալով Թիֆլիս, հիմք է դնում Հայ Զինվորական միությանը («Հորիզոն», 1917, 11 նոյեմբերի):

¹⁵ «Ձանգ», Երևան, 1917, 23 նոյեմբերի:

¹⁶ նույն տեղում:

գծվում էր, որ ազգային բանակը պետք է գերծ մնա կուսակցականությունից:

Նոյեմբերի 21-ին (դեկտեմբերի 3) Երևանի քաղաքային ակումբի դահլիճում բացվեց Հայ զինվորական (զորականների) համառուսաստանյան առաջին համագումարը. ներկա էին պատգամավորներ հայկական բոլոր գնդերից, հայ զինվորական միության բոլոր մասնաճյուղերից և ռուսական բանակից: Վճռական ձայնի իրավունքով պատգամավորների թիվը հասնում էր 150-ի: ՀՀ Դաշնակցությանն ընդդիմադիր ՀԺԿ-ը և «Մշակ» թերթը խորանալով մանրամասների մեջ, նշում էին, որ համագումարի պատգամավորների կազմը «բնորոշ է հայ զորքին», այսինքն՝ ընդգծում էին վերջինիս ներկայացուցչական ոչ լիարժեքության հանգամանքը: Մինչև նոյեմբերի 22-ը Երևան եկած պատգամավորներից 15-ը զինվորներ էին, 68-ը՝ սպաներ, 8-ը՝ բժիշկներ: Հայկական 5-րդ գունդն ուներ 6, մնացածները՝ 10-ական պատգամավորներ: Ռուսաստանի նահանգներում և արևմտյան ճակատում տիրող ռազմա-քաղաքական բարդ իրավիճակի պատճառով միայն մի քանի պատգամավորներ (12-րդ բանակից՝ 1, Թուրքեստանյան օկրուգից՝ 2) կարողացան ժամանել Երևան: Խորհրդակցական ձայնով ներկա էին հայկական գնդերի հրամանատարներ Մելիք-Մուրադյանը, Հովսեփյանը, Տիգրանյանը և այլք¹⁷: Հայոց ազգային խորհուրդը ներկայացնում էին Միքայել Պապաջանյանը (ՀԺԿ) և Ռուբենը (Ռ. Տեր-Մինասյան) (ՀՀԴ)¹⁸: Համագումարը բացում է Ա. Շահմազյանը. նա ներկայացնում է ՀԶՄ անցած ուղին, ինչպես նաև հայտարարում, որ գերագույն հրամանատարության կողմից ստացվել է հայկական կորպուսի ստեղծման վերաբերյալ հրամանը, ինչն ընդունվում է բուն ծափահարություններով: Այստեղից պարզվում է նաև, որ Հայկական բանակային կորպուսը ձևավորվել է ավելի վաղ, քան ընդունված է մեր պատմագրության կողմից, այսինքն՝ նոր տոմարով ոչ թե դեկտեմբերի 10-12-ի ընթացքում, այլ դեկտեմբերի 2-ին: «Ձանգ» թերթի նույն համարում պորուչիկ Լ. Փիրայանը նշում էր, որ նոյեմբերի 19-ին (դեկտեմբերի 2) ռազմաճակատի շտաբը գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանին նշանակել էր հայկական կորպուսի հրամանատար:

Համագումարում կարդացվում են բազմաթիվ ողջույնի հեռագրեր, ուղարկված Կոմիսարիատի ռազմա-ծովային նախարարության գծով կոմիսար Դ. Դոնսկոյի, Թ. Նազարբեկյանի, Անդրկովկասյան կառավարության հայ կոմիսարների, Թիֆլիսի երկրամասային կենտրոնի անունից՝ Հ. Բեկզադյանի, ՀԶՄ մասնաճյուղերի (մասնավորապես Պետրովսկի ՀԶՄ կողմից), ՀԺԿ Երևանի մասնաճյուղի, Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Ալ. Խատիսյանի և Դումայի նախագահ Հ. Բուդաղյանի, ռազմաճակատի

¹⁷ «Մշակը» նշում է մոտ 120 պատգամավոր (Տե՛ս «Մշակ», Թիֆլիս, 1917, 28 նոյեմբերի, թիվ 254), Ա. Նազարյանը՝ 121 (Նազարյան Ա., 153):

¹⁷ «Մշակ», 1917, 28 նոյեմբերի, թիվ 254:

¹⁸ «Հորիզոն», 1917, 19 նոյեմբերի:

կոմիսարի օգնական Պ. Լևոնյանի (աշուղ Զիվանիի որդին), Կարսի լեհ զինվորականության միության, Երևանի քաղաքագլուխ Թ. Տոշանցի, Կովկասյան ռազմաճակատի ուկրաինական զինվորական ռադայի անունից¹⁹: Մեծ տպավորություն է գործում ուկրաինացիների ողջույնը: Կովկասում ուկրաինական գործերով կոմիսար Չալիյը «հարազատ Հայաստանին ցանկանալով ազատություն և երջանկություն», 1917 թ. նոյեմբերին հայ ժողովրդին ցանկանում էր «**ազատ և միացյալ Հայաստան**» (ընդգծումը մերն է – Վ.Մ.), որի իրականացման գլխավոր երաշխիք էր համարում հայկական բանակը²⁰: Հիշարժան է, որ համագումարը կրկին հատուկ որոշում է կայացնում կուսակցություններին ձայն չտալու վերաբերյալ: Ու թեև կուսակցություններն իրոք զրկվում են ձայնից, սակայն համագումարի առաջարկով ՀՀԴ կողմից ողջույնի ճառերով հանդես են գալիս Արամ Մանուկյանը և Արևմտահայ խորհրդի նախագահ Վահան Փափագյանը: Արամը պաշտոնապես հայտարարում է, որ հայ զինվորականության կազմակերպումով, Դաշնակցությունն իր զինվորական առաքելությունն ու ռազմական գործունեության բնագավառը հանձնում է զինվորական մարմնին և «նուիրում է իրան քաղաքական և երկրային գործունեության»:

Առաջին հայացքից ի միջայլոց արված հայտարարությունը գործեց մինչև 1918 թ. հունիսը: ՀԶՄ և համագումարի կողմից բարձրացված առաջարկը թեև համապատասխանում էր համագումարի սկզբունքներին, տեղավորվում էր ժողովրդավարության չափանիշների համատեքստում, սակայն ստացվում էր, որ ամենապատասխանատու, բեկումնային փուլում, ազդեցիկ ազգային կուսակցության, գոնե մի հատվածը պաշտոնապես իրեն հեռացնում էր հայ իրականության ամենակենսական խնդրից՝ ռազմաճակատի պաշտպանության գործից: Արդեն դրսևորվում էր միացյալ անդրկովկասյան կառավարության քաղաքականության և, մասնավորապես, Թուրքիայի հետ զինադադարի գործընթացի ազդեցությունը: Դրվում էր նաև Թուրքիայի հետ բանակցելու մարտավարության միջոցով ազգային ռազմա-քաղաքական հիմնահարցերի լուծմանը հասնելու գերապատվության՝ Էրզրումից Սարդարապատ պարտությունների հիմքը: Միաժամանակ, քանի որ ՀՀԴ կառույցները, ինչպես հայտնի է, անմասն չմնացին և հաճախ էլ ղեկավարեցին երկրամասի հայկական շրջանների հետ առնչվող ռազմական գլխավոր իրադարձությունները, կարելի է եզրակացնել, որ Արամի հայտարարությունն այս պահին բխում էր համառուսաստանյան ժողովրդավարական ալիքի ուղղվածությունից, Մահմանադիր ժողովի սպասելիքներից և ինչ-որ առումով հակադրվում էր նաև բոլշևիզմին, որի համար բանակը պարզապես կուսակցության շարունակությունն էր: Ասվածի ապացույցներից է նաև այն, որ համագումարում լրջագույն քննարկ-

¹⁹ «Աշխատանք», Երևան, 1917, 25 նոյեմբերի, թիվ 58, 29 նոյեմբերի, թիվ 59:

²⁰ «Զանգ», 1917, 23 նոյեմբերի:

ման առարկա է դառնում քաղաքական իրավիճակին նվիրված առանձին սեկցիա ունենալու խնդիրը:

Թեև Ռ. Տեր-Մինասյանը և հայ էսեռների ներկայացուցիչներն առաջարկում են այդ հարցը թողնել Հայոց ազգային խորհրդին կամ էլ ընդհանրապես հանել օրակարգից, սակայն հայ զինվորականության համաժողովը ձայների մեծամասնությամբ հակադրվում է այդ «անիմաստ զգուշավորությանը»: Իսկ մտավախությունը կայանում էր նրանում, որ համագումարի բանաձևը կարող էր հակասել Ազգային խորհրդի, այդպիսով նաև ՀՀԴ դիրքորոշմանը և դրանով բարդ իրավիճակ ստեղծել²¹: Երևանի բանվորների և զինվորների պատգամավորների խորհրդի անունից ողջունում է էսեռ Երմուլանը, ընդգծելով, որ «յեղափոխական հայ զորքը պետք է պաշտպանէ ոչ միայն իր հարազատ երկիրը, այլ նրա հետ միասին նաև ամբողջ Ռուսաստանը ու նրա մանուկ ազատութիւնը» և հույս հայտնում, որ նաև այս համագումարում պետք է հիմք դրվի ազգերի մեծ դաշնությանը²²: Իրենց ելույթներով վերջինիս աջակցություն են հայտնում սպա Փիրումյանը, թաթարական-մահմեդական ազգային կոմիտեի երեք ներկայացուցիչներ, որոնց թուրքերեն պատասխանում է Դրոն: Համագումարի համանախագահներ հավասար իրավունքներով ընտրվում են չորս հոգի՝ Ա. Շահմազյանը, Հ. Բեկզադյանը, Գ. Տեր-Հովհաննիսյանը և Ս. Արզումանյանը, ինչպես նաև վեց քարտուղարներ²³: Որոշվում է ունենալ երեք աշխատանքային սեկցիաներ. 1) ռազմաճակատի և թիկունքի պաշտպանության, 2) կազմակերպական, 3) տեղեկատվական:

Նոյեմբերի 22-ի (դեկտեմբերի 4) նիստում քաղաքական իրադրության վերաբերյալ զեկուցումով հանդես եկավ կովկասյան համաբանակային խորհրդի անդամ, բժիշկ Հ. Բեկզադյանը, որը բոլշևիկյան հեղաշրջումը որակեց որպես արկածախնդրություն և հանդես եկավ միատարր սոցիալիստական կառավարության ձևավորման օգտին՝ «ժողովրդական սոցիալիստներից մինչև բոլշևիկները»: Բանակի ազգայնացման և Հայկական կորպուսի ստեղծման օգտին խոսեց Ս. Պապաջանյանը, շեշտելով, որ զինադադարն անգամ չպետք է թուլացնի հայ զինվորի զգոնությունը, քանի որ վերջինս լիակատար հաշտության գրավական չէ տակավին²⁴:

Կազմակերպական սեկցիայում երկու օր քննարկվում էր զինվորական կարգապահության հարցը: Անհրաժեշտ էր համարվում «հայկական գնդերում հայկական դիսցիպլինա մտցնել»: Զեկուցող գնդապետ Հ. Տիգրանյանի առաջարկը, որը նախատեսում էր ստեղծված իրավիճակում վերադառնալ ցարական մեթոդներին, այսինքն վերադասին տրվի ստորադասին անմիջապես՝ տեղում պատժելու իրավունք, աջակցություն ստացավ գնդապետ

²¹ «Մշակ», 1917, 23 նոյեմբերի, թիվ 250:

²² «Զանգ», 1917, 23 նոյեմբերի:

²³ «Մշակ», 1917, 28 նոյեմբերի, թիվ 254:

²⁴ Նույն տեղում, 29 նոյեմբերի, թիվ 255:

Հովսեփյանի, կապիտան Ն. Աբազյանի, Ռուբենի և այլոց կողմից. եղան և այդ խստագույն միջոցին դեմ արտահայտվողներ: Թիկունքի պաշտպանության սեկցիայում զեկուցում է Դրաստամատ Կանայանը, որը գլխավոր չարիքը համարելով դասալքությունը, առաջարկում էր կազակների օրինակով պատժիչ հեծյալ միլիցիայի խմբեր ձևավորել, իսկ դիմադրություն ցույց տվող և ավազակությամբ ու թալանով զբաղվող դասալիքներին գնդակահարել²⁵:

Համագումարը փակվեց նոյեմբերի 25-ին (դեկտեմբերի 8) և ընդունեց մի շարք հրատապ որոշումներ²⁶: Քաղաքական իրավիճակի մասին բանաձևն աջակցություն էր հայտնում Անդրկովկասյան Կոմիսարիատին: Ռազմաճակատի պաշտպանության և հայկական զորամասերի վերաբերյալ որոշվեց, որ հաշտության բանակցությունները պետք է կառուցել Կովկասյան ռազմաճակատի եղած ներկա սահմանների շուրջ: Անհրաժեշտ էր համարվում արագացնել բանակի ազգայնացման գործընթացը, հայկական կորպուսի ձևավորումը, Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասի հայկական գավառներում ժողովրդական միլիցիայի ջոկատների ստեղծումը:

Առանցքային հիմնահարցը Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև անջատ զինադադարի նկատմամբ դիրքորոշման կայացումն էր: Համագումարը որոշեց, «որ ազատ Ռուսաստանի հեղափոխական դեմոկրատիան, որ իր ձեռքն է վերցրել հաշտության գործը, հայ ժողովրդի մնացորդներին չի հանձնի միապետական Թուրքիայի հոշոտմանը և հաշտության պայմաններից մեկը պետք է լինի Արևմտյան Հայաստանի լիակատար ինքնորոշումը, նրա լիարժեք ազատագրումը թուրքական լծից: Մինչև հաշտության կնքումը Հայաստանը չպետք է դատարկվի մեր զորքերից, քանի որ գրավված մարզերի պարպումը կհանգեցնի մեր ժողովրդի մնացորդների բնաջնջմանը և վերջնականապես կթաղի նրա ազատագրման հարցը»:

Այս որոշումն ուղարկվում է անդրկովկասյան կոմիսարիատին և Կովկասյան բանակի երկրամասային խորհրդին: Ստորագրել էին համագումարի նախագահության անդամները՝ Ա. Շահմազյանը, Գաբրիել Տեր-Օհանյանը, Միքայել Արզումանյանը, Հովսեփ Բեկզադյանը, Թադևոս Պետրոսյանը, Մինաս Մակարյանը, Ավագ Հայրապետյանը, Գևորգ Ղահրամանյանը, Ստեփան Թոփչյանը, Ռուբեն Օհանջանյանը²⁷: Վստահաբար կառոլ ենք հետևություն անել, որ «Թուրքահայաստանի մասին» հայտնի հոչակագիրը իր գաղափարական հենքով և ուղղվածության մեծապես խասխվում էր նաև ՀԶՄ համագումարի որոշման վրա:

Համագումարը հաստատեց միության կանոնադրությունը, փոխեց նրա կառուցվածքը: Այնուհետև ՀԶՄ-ն ունենալու էր խորհուրդ, որն իր հերթին ընտրելու էր գործադիր մարմին: Խորհուրդը կազմված էր լինելու 50-60,

²⁵ «Մշակ», 1917, 29 նոյեմբերի, թիվ 255:

²⁶ «Աշխատանք», 1917, 29 նոյեմբերի, թիվ 59:

²⁷ ЦГИА Грузии, ф. 2081, оп. 1, д. 227, лл. 26-27, նաև՝ «Աշխատանք», 1917, 29 նոյեմբերի, թիվ 59:

իսկ գործադիր մարմինը՝ 15 անդամներից: Ջինվորական խորհուրդը համարվում էր ժամանակավոր մարմին, հրավիրելու էր երեք ամիսը մեկ անգամ, այն փոխարինում էր նախկին զինվորական կենտրոնական մարմինն, մեկ տարվա ընթացքում գործելու էր Թիֆլիսում, իսկ վերջինիս անդամները ազատվելու էին զինվորական պարտականություններից²⁸:

Համագումարից հետո, 1918 թ. հունվարին հայկական զինվորական կյանքի ղեկավարությունը ստանձնում է Հայ զինվորական խորհուրդը, որի գործադիր կոմիտեի կազմում բացի վերը նշված գործիչներից ներգրավվում են նաև Ա. Մանուկյանը, Դ. Կանայանը, Լ. Փիրալյանը (քարտուղար), Ն. Աբազյանը (գանձապահ), Հ. Տիգրանյանը, Բժ. Ժամագործյանը, Ս. Փիրումյանը, շտաբային կապիտան Սարգսյանը և ուրիշներ²⁹: Գործադիր կոմիտեն իր մասնաճյուղերին տեղեկացնում էր, որ նրանք այսուհետև կոչվեն ոչ թե Միության, այլ Հ.Զ. Խորհրդի ճյուղեր, և խուսափեն անջատ կոչեր հրապարակելուց: Միասնական ռազմական կառույցի աշխատանքները կազմակերպելու նպատակով ՀԶԽ Գործադիր մարմինը հիմնում է բաժանմունքներ. ա) շտաբի բաժնի նախագահ և գործադիր կոմիտեի գանձապահ՝ կապիտան Ն. Աբազյան, բ) թնդանոթային բաժնի նախագահ՝ փոխգնդապետ Հ. Տիգրանյան, գ) դասալիքների դեմ պայքարող բաժնի նախագահ՝ Արամ (օգնական՝ շտ. կապիտան Մելքումյան), դ) ռազմասանիտարական բաժնի նախագահ՝ Ժամագործյան, ե) ռազմա-տեխնիկական բաժանմունքի և դատական բաժնի նախագահ՝ պողպորուչիկ Ս. Փիրումյան, զ) խմբագրական-կրթական բաժնի նախագահ՝ շտ. կապիտան Սարգսյան, է) տնտեսական բաժնի նախագահ՝ զինվոր Գ. Ղահրամանյան, ը) կամավորների հավաքման բաժնի նախագահ՝ պրապորշչիկ Ստ. Թոփչյան³⁰:

Այսպիսով, 1917 թ. նոյեմբերի 21-25-ը Երևանում աշխատեց Հայ զինվորական համառուսաստանյան առաջին համագումարը: Այն իր վերաբերմունքը և գնահատականը հայտնեց անդրկովկասյան նորաստեղծ կառավարությանը, իր մոտեցումներն առաջադրեց զինադադարի, ռազմաճակատի պաշտպանության հարցերում և որպես այդ գերակա խնդիրների իրականացման երաշխիք ու միջոց գործնականորեն քննարկվեց հայկական զինուժի՝ Հայկական բանակային կորպուսի կայացման հիմնահարցը:

«Բոլորը լիայոյս են, որ այս ճգնաժամային վայրկեաններին մեր ռեալ ուժը կը լինի իսկական և անզուգական պաշտպան հայ ժողովրդի կենսական շահերի», – ամփոփում էր համագումարը³¹:

²⁸ «Զանգ», 1917, 28 նոյեմբերի:

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 108, թ. 2:

³⁰ «Մարտիկ», Ալեքսանդրապոլ, 1918, 14 հունվարի, թիվ 1:

³¹ «Զանգ», 1917, 28 նոյեմբերի:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Աշխատանք», Երևան, 1917, 25 նոյեմբերի, թիվ 58:

«Աշխատանք», Երևան, 1917, 29 նոյեմբերի, թիվ 59:

«Զանգ», Երևան, 1917, 23 նոյեմբերի:

«Զանգ», Երևան, 1917, 28 նոյեմբերի:

ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 108, թ. 2:

«Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, 11 նոյեմբերի:

«Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, 19 նոյեմբերի:

«Մարտիկ», Ալեքսանդրապոլ, 1918, 14 հունվարի, թիվ 1:

Մելիքյան Վ. Հ., – 1997, Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Երևան, 1997:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1917, 23 նոյեմբերի, թիվ 250:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1917, 28 նոյեմբերի, թիվ 254:

«Մշակ», Թիֆլիս, 1917, 29 նոյեմբերի, թիվ 255:

Նազարյան Ա., – 1999, Հայկական զորամասերի կազմավորումը Կովկասյան ճակատում (1914-1918 թվականներ), Երևան, 1999:

Kayaloff J., – 1973, The Buttle of Sardarabad, Paris, 1973.

ВААН МЕЛИКЯН

*Доктор исторических наук,
Институт истории НАН РА*

**РЕШАЮЩИЙ ЭТАП ФОРМИРОВАНИЯ
АРМЯНСКОГО ВОИНСТВА. СЪЕЗД АРМЯНСКОГО
ВОЕННОГО СОЮЗА В ЕРЕВАНЕ (НОЯБРЬ 1917 Г.)**

РЕЗЮМЕ

После большевистского переворота первостепенной и актуальной задачей для Закавказья оставался комплекс проблем, связанный с защитой Кавказского фронта. Особенно остро это воспринималось в армянской среде и поэтому процесс формирования армянского воинства требовал неотложных решений.

С 21-25 ноября 1917 г. в Ереване состоялся первый Армянский войсковой всероссийский съезд.

Съезд выразил свое отношение и оценку нововозданному закавказскому правительству, предложил свой подход по вопросам перемирия на Кавказском фронте и обеспечения защиты фронта.

В качестве средств и гарантий для осуществления данных приоритетных проблем, съезд армянского воинства впервые обсудил и предложил задачу формирования Армянского войскового корпуса.

VAHAN MELIKYAN
Doctor of History
Institut of History the NAS RA

**A CRUCIAL STAGE OF FORMING THE ARMENIAN
ARMY. THE CONGRESS OF THE ARMENIAN
MILITARY UNION IN YEREVAN (NOVEMBER 1917)**

SUMMARY

The First All-Russia Armenian Military Congress was held in Yerevan on 21-25 November 1917.

The Congress expressed its attitude and evaluation of the newly created Transcaucasian Government, suggesting its approach to the issues of armistice on the Caucasian front, as well as on the front security.

With regard to the means and warrants for implementing these priority issues, the Armenian Military Congress for the first time discussed and suggested the assignment of forming the Armenian Army Corps.